

MAHIYET, NİTELİK VE MÜFREDAT AÇISINDAN İLİ-
TAM PROGRAMLARINDA KUR'ÂN-I KERİM DERSLERİ
(ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ)

THE QUR'AN COURSES IN THE İLITAM PROGRAMS TN TERMS
OF COMPLEXION, QUALITY AND CURRICULUM
(ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY EXAMPLE)

YAŞAR AKASLAN

[Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Anabilim Dalı,
Associate Professor, Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity,
Department of Recitation of Qur'an and Qırâ'ât
yakaslan55@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0715-9295j>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19 Ağustos/August 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 24 Kasım/November 2020

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık/December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Yıl / Year: 2020 *Sayı – Issue:* 49 *Sayfa / Pages:* 9-37.

Atıf/Cite as: Akaslan, Yaşar. "Mahiyet, Nitelik Ve Müfredat Açısından İlitam Programlarında Kur'ân-ı Kerim Dersleri (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Örneği) - The Qur'an Courses in the İlitam Programs in Terms of Complexion, Quality and Curriculum (Ondokuz Mayıs University Example)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity* 49 (Aralık-December 2020): 9-37.
<https://doi.org/10.17120/omuifd.779343>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Mahiyet, Nitelik ve Müfredat Açısından İlitam Programlarında Kur'ân-I Kerim Dersleri (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Örneği)¹

Öz: Türkiye'nin ilk ilahiyat fakültesi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 1949'da eğitim-öğretime başlamasından itibaren günümüze kadarki süreçte, ülkemizin neredeyse her ilinde ilahiyat fakültesi açılmıştır. Bunların yanında bazı ilahiyat fakültelerinin bünyesinde bulunan "İlahiyat Lisans Tamamlama Programı" (İlitam), söz konusu üniversitelerin uzaktan eğitim merkezleri vasıtasıyla hâlihazırda eğitim-öğretime devam etmektedir. İlitam programları, lisans programlarının III. ve IV. sınıflarındaki dersleri ihtiva eden iki yıllık programlardır. Bu programların birçok avantajı olsa da özellikle Kur'ân-ı Kerim gibi pratik boyutu bulunan dersler için olumsuz yönleri bulunmaktadır. Geleneksel yaklaşım ve uygulamalara göre Kur'ân-ı Kerim öğretimi, bir hoca nezaretinde ve müşâfehe metoduyla gerçekleştirilmelidir. İlitam programlarının doğası gereği uzaktan eğitimle yürütülmesi, yüz yüze ders işleme imkânı bulunmaması, gerek öğrencilerin ihmali gerekse teknik imkânsızlıkları dolayısıyla derslere katılım oranının oldukça düşük olması, derslerin online işlenmesi itibariyle zaman zaman yaşanan teknik aksaklıklar gibi sebepler, Kur'ân-ı Kerim dersleri için birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Bu makalede, gerek hoca gerekse öğrenci açısından birtakım zorlukları bünyesinde barındıran Kur'ân-ı Kerim eğitim-öğretim süreci, Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Samsun) İlitam programının Kur'ân-ı Kerim müfredat örneği esas alınarak değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: İlitam, İlahiyat Fakültesi, Kur'ân-ı Kerim, Eğitim-Öğretim.

The Qur'an Courses in the Ilitam Programs in Terms of Complexion, Quality and Curriculum (Ondokuz Mayıs University Example)

Abstract: Since the beginning of the study activities in the Theological Faculty of Ankara University in 1949, which is the first founded theological faculty of the Turkey, a theological faculty has been opened in almost every city. In addition, the "Theology Undergraduate Program" (Ilitam), which is part of some theology faculties, currently continues education through the distance education centers of these universities. Ilitam programs are two years programs that includes second and third year undergraduate courses. Although

¹ Bu makale, yazar tarafından daha önce kaleme alınan "İlahiyat Lisans Tamamlama (İlitam) Programlarında Kur'ân-ı Kerim Dersleri (Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)" isimli çalışmanın geliştirilmiş hâlidir.

these programs have many advantages, they have negative aspects especially for courses with practical dimensions such as the Qur'an. According to traditional approaches and practices, the teaching of the Qur'an reading and recitation should be carried out face to face and verbally under the supervision of a teacher. Reasons such as the realization of İlitam programs by distance education by nature, lack of face-to-face courses, the indifference of students and the lack of technical opportunities due to their technical impossibility, and the occasional technical disruptions due to the online processing of the courses, lead to many problems for the Qur'an recitation courses. In this article, the Qur'an education process, which includes some difficulties for both the teacher and the student, will be evaluated based on the Qur'anic curriculum sample of the Ondokuz Mayıs University (Samsun) İlitam program.

Keywords: İlitam, Faculty of Theology, Qur'an, Education.

Giriş

Birçok ülkede olduğu gibi ülkemizde de bilişim teknolojileri imkânlarıyla uzaktan eğitim, artık yaygın hâle gelmiştir. Öyle ki her yaştan öğrenci kitlesi, “yaşam boyu öğrenme” uygulaması çerçevesinde hizmet almaktadır. Türkiye’de eğitim-öğretim sisteminin değişmesi ve farklı ülkelerle eğitim vesilesiyle yapılan anlaşmalarla birlikte uzaktan eğitim uygulamaları sosyo-ekonomik şartlar etrafında yaygınlaşmaktadır. Yükseköğretim düzeyinde Kamu Yönetimi, İktisat, İşletme, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji, Felsefe vb. bölümü bünyesinde barındıran açıköğretim programları bu faaliyetler çerçevesinde olup ilahiyat önlisans ve ardından gelen İlitam (İlahiyat Lisans Tamamlama) programları da bu kategoride yer almaktadır.

Distance Learning veya *Distance Education* şeklinde ifade edilen “Uzaktan eğitim”, “öğrenenler ile öğretenlerin farklı zaman ve mekânlarda bulunduğu ve aralarındaki etkileşimin basılı ya da elektronik iletişim ortamları aracılığıyla gerçekleştiği öğretim biçimi”² veya “öğre-

² Tankut Aslantaş, “Uzaktan Eğitim Teknolojileri ve Türkiye’de Bir Uygulama”, 3. <http://www.tankutaslantas.com/wp-content/uploads/2014/04/Uzaktan-E%C4%9Fitim->

nen, öğreten ve öğrenme kaynakları arasındaki sınırlılıkları ortadan kaldırmaya çalışan ve bunu gerçekleştirebilmek için mevcut teknolojileri pragmatist bir yaklaşımla kullanan disiplinler arası bir alan"³ şeklinde tanımlanır. Söz konusu programın amacı ise bilişim teknolojileri destekli uzaktan eğitim faaliyetlerini planlamak; diğer programlarla işbirliği içerisinde ulusal ve uluslararası eğitim ihtiyaçlarını giderecek uzaktan eğitim çözümlerini tasarlamak ve yürütmek; uzaktan eğitim konusunda araştırma faaliyetleri yapmak ve bu araştırma sonuçları ışığında eğitim faaliyetlerini sürekli iyileştirmektir.⁴

Tarihî sürecinde birçok farklı yöntemle uygulanan uzaktan eğitim faaliyetleri, günümüzde web destekli olarak gerçekleştirilmektedir.⁵ Dünyada ilk uzaktan eğitim uygulaması, 1840 yılında İngiltere’de gerçekleştirilmiştir.⁶ Buna göre “ilk modern eğitimci” olarak bilinen İsaac Pitman (ö. 1897) isimli bir stenograf,⁷ mektupla steno dersi vermiştir. Pit-

12

OMÜİFD

Uzaktan E% C4% 9Fitim-Teknolojileri-ve-T% C3% BCriyede-bir-Uygulama. (Erişim tarihi 21/07/2019)

³ Aras Bozkurt, “Türkiye’de Uzaktan Eğitimin Dünü, Bugünü ve Yarını”, *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2017): 87.

⁴ Halil İbrahim Yalın, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012), 202; Mehmet Dağ, “İlahiyat Lisans Tamamlama (İlitam) Programlarında Kur’ân Dersi”, *EKEV Akademi Dergisi* 55 (Bahar 2013): 39.

⁵ Uzaktan eğitimde iletişim modellerine ilişkin detaylar için bkz. Aytekin İşman, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı*, (Ankara: Pegem Yayınları, 2011), 592-593; Yalın, *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*, 203-204.

⁶ Esasen uzaktan eğitimin halka ilk duyurulma tarihi hususunda fikir birliği yoktur. 20 Mart 1728 tarihli *Boston Gazetesi*’nde mektupla steno dersleri verileceği ilanı yer almıştır. Ardından, 1833 yılına ait bir İsveç gazetesinde mektupla yazılı anlatım dersi verileceğine ilişkin bir ilana rastlanmıştır. Fakat bu iki ilanda da iki yönden iletişimden ya da notlandırılmadan söz edilmemiştir. Bu ilanlarda, planlanan derslerin verilip verilmediğinin; bu dersler verildiyse öğrenciyle öğretmen arasında iki yönlü iletişim ve notlandırmanın olup olmadığının belirlenmesi, o yıllarda uzaktan eğitim uygulandığına ilişkin kesin kanıtlar ortaya koymamaktadır. Zeki Kaya, *Uzaktan Eğitim*, (Ankara: Pegem Yayınları, 2002), 27-28.

⁷ “Mesajın içeriğini saklamak” anlamındaki kriptolojinin bir parçası olarak *stenografi*, bir nesnenin içine bilginin gizlenmesidir. Sözlük anlamı itibariyle *stenografi*, Yunanca “steganos” ve “grafi” kelimelerinden türetilmiş olup “gizlenmiş yazı, kaplanmış yazı” anlamına gelmektedir. İçerisinde gizli veri bulunduran taşıyıcıya *stego* adı verilir. Stenografide amaç, bir mesajın varlığını saklamak ve bir örtülü kanal (covert channel) oluşturmaktır. Cemal Koçak, “Kriptografi ve Stenografi Yöntemlerini Birlikte Kullanarak

man, bu uygulamayla öğrencilerine, İncil'deki küçük parçaları steno ile yazmayı öğretmiş ve bu sürecin sonunda not vererek onları değerlendirmişdir. Uzaktan eğitimin sistemli olarak yapılmaya başlandığı tarih ise 1856'dır. Mezkûr tarihte Almanya/Berlin'de, uzaktan eğitim yapan bir dil okulu kurulmuştur. 1884 yılına gelindiğinde ise Almanya'da, üniversiteye giriş sınavına yönelik uzaktan öğretim okulu açılmıştır. Amerika'da örgütlü uzaktan eğitim uygulamaları, 1874 yılında İllinois Wesleyan Üniversitesi'nde lisans ve yüksek lisans seviyesinde başlamıştır. 1892'de ise Chicago Üniversitesi'nde tarihte ilk defa "Mektupla Eğitim Bölümü" açılmıştır.⁸ Daha sonra farklı tarihlerde, bu ülkelerin dışında Avusturalya, Yeni Zelanda, İspanya, Polonya gibi ülkelerde de iletişim araçlarıyla uzaktan eğitim programı açılıp uygulanmıştır.⁹

Türkiye'de ise uzaktan eğitim konusu ilk defa 1927 yılında gündeme gelmiş, farklı platformlarda tartışılan konuya dair birçok öneri getirilmiştir. Sonuç olarak toplumun okur-yazar oranını artırmaya yönelik olarak uzaktan eğitimden yararlanmanın gerekliliğine karar verilmiştir. Bu çerçevede mektupla uzaktan eğitim uygulaması önerilse de toplumun ekserisinin okuma-yazma bilmediği ve öğretmensiz bu işin başarılamayacağı kanaatiyle söz konusu proje uygulanamamıştır. Dolayısıyla 1927-1960 arasında, uzaktan eğitimin tartışıldığı ve öneriler getirildiği dönem olmuştur.¹⁰

Türkiye'de uzaktan eğitime dair ilk uygulamayı, 1956 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü başlatmıştır. 1961 yılında Milli Eğitim Bakanlığı "Mektupla

Yüksek Güvenlikli Veri Gizleme", *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 31/2 (2015): 116.

⁸ Uzaktan eğitimin tarihçesine dair bkz. <https://freud-edu.de/uzaktan-egitimin-tarihcesi/> (Erişim tarihi 21/07/2019)

⁹ Kaya, *Uzaktan Eğitim*, 28. Ayrıca bkz. <https://freud-edu.de/uzaktan-egitimin-tarihcesi/> (Erişim tarihi 21/07/2019)

¹⁰ Türkiye'de gerçekleştirilen uzaktan eğitim faaliyetlerine dair detaylı bilgi için bkz. Bozkurt, "Türkiye'de Uzaktan Eğitimin Dünü, Bugünü ve Yarını", *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2017): 85-124.

Öğretim” isimli bir merkez kurarak uzaktan eğitime başlamış ve ardından bu merkez, genel müdürlük seviyesinde kurumsallaşmıştır. 1974 yılında ise “Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi” tesis edilmiştir. 1983 yılında, 2547 sayılı Yüksek Öğretim Yasası ile Anadolu Üniversitesi bünyesinde, “Açıköğretim Fakültesi” açılmıştır. Bu süreçte yaygınlaşan uzaktan eğitim uygulamaları, birçok üniversitenin eğitim politikaları hâline gelmiştir. 1990 sonrasında ise Fırat Üniversitesi’nin ardından ODTÜ, Sakarya, Ankara, Atatürk gibi üniversiteler, uzaktan eğitim programları açan kurumlar olmuştur. Nitekim bu üniversiteler, uzaktan eğitim uygulamalarını e-posta, internet ve televizyon üzerinden yürütmektedirler.¹¹

Günümüzde, Amerika’nın birçok eyaletinde merkezi bulunan ve 1976 yılından beri faaliyet gösteren *University of Phoenix*,¹² bu bağlamda teknoloji, sağlık, sosyal bilimler, eğitim, ekonomi gibi alanlarda lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim imkânları sunmaktadır. İsteyenler, Amerika’da 14 200 civarında olan yerleşke merkezlerinde, bu kurumun derslerine katılabilmekte veya tamamen çevrimiçi olarak aldıkları derslerle mezun olabilmektedirler.¹³ Uluslararası platformlarda lisans, yüksek lisans ve doktora düzeyinde uzaktan eğitim yoluyla dinî sahada diploma veren bazı üniversiteler de söz konusudur. Örneğin, *Liberty University*,¹⁴ *Christian Leadersship University*¹⁵ gibi üniversiteler, çevrimiçi şekilde Hristiyanlık ile ilgili lisans ve lisansüstü düzeyde programları olan üniversiteler arasındadır.

İslâmî araştırmalar alanında uzaktan eğitim yoluyla lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim veren üniversiteleri de burada zikretmemiz gerekir. 1995’te Amerika’da kurulup 1996’da öğrenci kabul etmeye başlayan ve 25’i aşkın ülkeden öğrencisi bulunan *American Open University*,¹⁶ bütün

¹¹ Kaya, *Uzaktan Eğitim*, 29-31.

¹² <https://www.phoenix.edu/>

¹³ Kerim Birinci, *Uzaktan Eğitim ve Din Öğretiminde Bir Uygulama Örneği: İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM)*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010), 31.

¹⁴ <https://www.liberty.edu/>

¹⁵ <https://www.cluonline.com/>

¹⁶ <https://www.aou.edu/>

programlarını çevrimiçi gerçekleştirmektedir. Burası, *Al-Azhar University*¹⁷ tarafından da akredite edilmektedir. Buradan lisans düzeyinde diploma almak için; İslâm akîdesi, tefsir, hadis, fıkıh usûlü, fıkıh, İslâm tarihi, araştırma teknikleri ve bilgisayar gibi derslerden oluşan programı tamamlamak gerekmektedir. Ayrıca söz konusu üniversitenin Arap dili, usûlü'd-dîn, fıkıh, fıkıh usûlü, İslâm eğitimi gibi alanlarda yüksek lisans programları bulunmaktadır. 2004'te yine Amerika'nın Florida eyaletinde kurulan *Sharia Academy of America*,¹⁸ İslâm dini hakkında, uzaktan eğitim vasıtasıyla tezli yüksek lisans ve doktora programları yürütmektedir. 2002 yılında Muhammed Şerîf tarafından kurulan ve Kuzey Amerika, Kanada ve İngiltere'de merkezleri bulunan *Al-Maghrib Institute*¹⁹ adlı kurumun, temel programları çevrimiçi olmasa da seminer şeklinde bazı çevrimiçi programları vardır. *Al-Madinah International University*²⁰ de Malezya tabanlı ve Malezya hükümeti tarafından tanınmış olup bazı lisans ve yüksek lisans programlarını çevrimiçi yürütmektedir.²¹

1. İLİTAM Programları

Türkiye'nin ilk ilahiyat fakültesi olan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 1949'da eğitim-öğretime başlamasından itibaren günümüze kadar geçen sürede, ülkemizin neredeyse her ilinde ilahiyat fakültesi açılmıştır.²² Bunların yanı sıra bazı ilahiyat fakültelerinin bünyesinde bulunan İlitam programları da söz konusu üniversitelerin uzaktan eğitim merkezleri vasıtasıyla hâlihazırda eğitim-öğretime devam etmektedir.

İlitam programları, lisans programlarının III. ve IV. sınıflarındaki dersleri ihtiva eden ve bağlı buldukları üniversitenin uzaktan eğitim merkezleri vasıtasıyla yürütüldüğü iki yıllık programlardır. Bu program-

¹⁷ <http://www.azhar.edu.eg/en/>

¹⁸ <http://www.shariaacademy.com/introduction.phpf>

¹⁹ <https://www.almaghrib.org/>

²⁰ <https://www.medi.u.edu.my/>

²¹ Birinci, *Uzaktan Eğitim ve Din Öğretiminde Bir Uygulama Örneği*, 31-33.

²² Hâlihazırda Tunceli dışında ülkemizin her ilinde en az bir tane ilahiyat fakültesi ya da İslâmî ilimler fakültesi bulunmaktadır.

lar, ilahiyat fakültelerinin örgün programlarındaki derslerin içeriğiyle örtüşür. Yaş aralığı itibariyle geniş bir öğrenci yelpazesine sahip bu programların amacı, ilahiyat formasyonunu uzaktan eğitim vasıtasıyla toplumda daha da yaygınlaştırmaktır. Bir başka deyişle ilahiyat önlisans mezunlarına, lisans düzeyine ulaşabilmeleri için uzaktan eğitim imkânlarıyla gerekli eğitimi vermek ve onların lisans diploması almalarını sağlamaktır. Nitekim pek çok sebepten dolayı örgün eğitimden faydalanamayanlar olduğu gibi örgün eğitim yaş aralığında bulunup da örgün eğitim yerine bu programı tercih edenlerin sayısının da oldukça fazlaca olduğunu görmekteyiz.

Türkiye’de ilk defa Ankara Üniversitesi’nde, 2005-2006 eğitim-öğretim döneminde, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Merkezi (ANKUZEM)²³ marifetiyle öğretime başlayan İlitam programı;²⁴ daha sonraki süreçte Sakarya, Atatürk, İstanbul, İnönü, Ondokuz Mayıs, Dokuz Eylül, Cumhuriyet, Dicle ve Fırat Üniversiteleri’nde öğrenci almaya başlamıştır. Hâlihazırda (2019-2020 eğitim-öğretim yılı itibariyle) bünyesinde İlitam programı faaliyet gösteren 16 üniversite şu şekildedir:

1. Ankara
2. Sakarya
3. Atatürk (Erzurum)
4. İstanbul
5. İnönü (Malatya)
6. Ondokuz Mayıs (Samsun)
7. Dokuz Eylül (İzmir)

²³ ANKUZEM 2002 yılında kurulmuştur. <https://ankuzem.ankara.edu.tr/index.php> (Erişim tarihi 20.06.2019)

²⁴ İLİTAM Programının yasal dayanağı, 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu; Meslek Yüksekokulları ve Açıköğretim Önlisans Programı Mezunlarının Lisans Öğrenimine Devamları Hakkındaki Yönetmelik için bk. (Resmi Gazete, 2002/24676); Üniversitelerarası İletişim ve Bilgi Teknolojilerine Dayalı Uzaktan Yükseköğretim Yönetmeliği’dir (Resmi Gazete 1 999/23906).

8. Dicle (Diyarbakır)
9. Kocaeli
10. Fırat (Elazığ)
11. Cumhuriyet (Sivas)
12. Amasya
13. Bayburt
14. Kastamonu
15. Bolu Abant İzzet Baysal
16. Kahramanmaraş Sütçü İmam
17. Kafkas (Kars)

İlitam programa dâhil olabilmek için ilahiyat önlisans derecesine sahip olmak²⁵ ön şartını taşıyan öğrenciler DGS²⁶ puanıyla yerleşmektedirler. İlitam programları, 2018-2019 eğitim-öğretim dönemine kadar sadece “Dikey Geçiş Sınavı” (DGS) ile öğrenci kabul etmiştir. Bu dönemden itibaren öğrenciler hem DGS sonucuyla hem de ilahiyat önlisans diplomasına sahip olmak suretiyle -herhangi bir sınava girmeksizin- mezkûr programlara kayıt yaptırabilmişlerdir. Her iki gruba da ayrı kontenjan verilmesi programa kayıt yaptıran öğrenci sayısında önemli artışa sebep olmuştur. 2019-2020 eğitim-öğretim döneminde sadece bu programlara sınavsız giriş kontenjanından kayıt yaptıran öğrenci sayısı tüm İlitam programları için toplamda 8500’dür.²⁷ 2020-2021 eğitim-öğretim döne-

²⁵ İlitam programlarına, Anadolu ile Atatürk Üniversite’sinin Açıköğretim Fakültesi İlahiyat Önlisans programından mezun olanlar veya İlahiyat Meslek Yüksekokulu mezunları başvurabilir.

²⁶ Dikey Geçiş Sınavı adındaki bu sınav, Meslek yüksekokulları ile açık öğretim ön lisans programlarından mezun olan başarılı öğrencilerin lisans programlarına dikey geçiş yapmaları ile ilgili yapılan bir sınavdır. Bkz. <https://www.osym.gov.tr/TR,8862/hakkinda.html>

²⁷ 2019-2020 eğitim-öğretim yılının başlamasından çok kısa bir süre sonra Anayasa Mahkemesi Genel Kurulu, ilahiyat önlisans mezunlarına ayrıcalık tanıyan ve YÖK Yasası’na

minde bu programa sınavsız giriş kaldırılrsa da DGS'li kontenjan sayısı artırılarak 4500'e çıkarılmıştır.²⁸

İlitam programları, ilahiyat önlisans mezunlarına "İlahiyat Lisans Diploması" alma hakkı kazandırmıştır. Bu durum, özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı personelinin dinî yükseköğretim düzeylerini yükseltme imkânı sunmuştur. Ayrıca söz konusu diploma onlara, pek çok hak ve imkân sağlamıştır.²⁹ Öte yandan bu gelişmenin, bir başka ifadeyle iyileştirmenin, din hizmetlerinin kalitesine yansıyor yansımadağı hususunda yeterli araştırma yapılmamıştır.³⁰ Özellikle son yıllarda yeni açılan İlitam programları ve artan kontenjanıyla bu program sorgulanır hâle gelmiştir. Nitekim 2019 yılında başlayan sınavsız geçiş ile tartışmalar daha da artmış; farklı platformlarda bu programların niteliğine ve geleceğine dair kanaatler dile getirilmiştir. Öyle ki Ondokuz Mayıs Üniversitesi Rektörlüğü'nün himayesinde, İlahiyat Fakültesi tarafından 18-19 Nisan 2019 tarihleri arasında düzenlenen Eski Diyanet İşleri Başkanları *Prof. Dr. Mustafa Sait Yazıcıoğlu*, *Prof. Dr. Ali Bardakoğlu* ve *Prof. Dr. Mehmet Görmez*'in konuşmacı olarak yer aldıkları "Türkiye'de Yüksek Din Öğretimi Çalıştayı"nda mesele etraflıca tartışılmış; çalıştayda sunulan bildiriler ve yapılan müzakereler sonunda Türkiye'de yüksek din öğretiminde tespit edilen sorunlar ve çözüm önerileri 11 madde hâlinde özetlenmiştir. Buna göre 4, 5 ve 6. maddeler doğrudan İlitam programlarını ilgilendirmektedir. İlgili maddeler şu şekildedir:

"geçici 77. madde" olarak eklenen düzenlemeyi "eşitliğe aykırı" bularak iptal etmiştir. Buna göre kararın alındığı tarihten itibaren önlisans mezunlarının İlitam programlarına sınavsız geçişleri durdurulmuştur.

²⁸ https://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2020/DGS/tablo1_12082020.pdf (Erişim tarihi 19/08/2020)

²⁹ Nurullah Altaş, "Uzaktan Eğitim ve İlitam Uygulamalarının Geleceği Nasıl Olmalıdır?", *Buğünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? -Sorunlar ve Çözümleri- Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı (Kayseri, 01-04 Haziran 2014)*, 290.

³⁰ Uygulamanın başladığı tarihten itibaren konu ile ilgili yeterince araştırma yapılmadığını ve bu alanın, mezun verdiği ilk yıldan itibaren her yıl düzenli olarak araştırma konusu yapılması gerektiğini vurgulayan Altaş, konunun araştırmacılar tarafından cazip görülmediğini veya bilinçli olarak bu alanda araştırma yapılması istenmemiş görüldüğünü ifade eder. Altaş, "Uzaktan Eğitim ve İlitam Uygulamalarının Geleceği Nasıl Olmalıdır?", 390.

4. Yüksek din öğretimi alanında yaşanan kurumsal gelişmeyle birlikte, din görevlilerinin eğitim seviyelerini yükseltmek ve 28 Şubat sürecinde yaşanan mağduriyetleri asgari düzeye indirmek için bir imkân olarak görülen “İlahiyat Lisans Tamamlama (İlitam)” programlarına yönelik ihtiyaç ortadan kalkmıştır.

5. İlahiyat fakültelerinin sayı ve kontenjan olarak haddinden fazla açıldığı bir dönemde, farklı üniversiteler bünyesinde İlitam programlarının açılarak YÖK tarafından sınavsız öğrenci kontenjanı belirlenmesi, ilahiyat gibi hassas bir alanın niteliksizleştirilmesi tehlikesini beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu programlar, zaman içinde çeşitli dinî yapıların ve cemaatlerin kendi kurumlarında yetiştirdikleri bireyleri devlet kademelerine yerleştirmesinin bir aracı hâline getirilerek istismar alanına dönüştürülmüştür.

6. 105 ilahiyat fakültesinin bulunduğu ülkemizde, İlitam programının ivedi olarak kapatılması; bunun yanında ilahiyat fakültelerindeki ikinci öğretim programlarına öğrenci alımının da durdurulması, nitelikli insan kaynağı yetiştirme açısından son derece önemli görülmektedir.³¹

Esasen bu programların birçok avantajı³² olsa da özellikle Kur'ân-ı Kerim gibi pratik yönü bulunan dersler için olumsuz tarafları söz konusudur. Bilindiği üzere Kur'ân-ı Kerim öğretimi, bir hoca rehberliğinde ve müşâfehe metoduyla gerçekleştirilmelidir. Söz konusu programların, doğası gereği uzaktan eğitimle gerçekleşmesi ve yüz yüze ders işleme ortamı bulunmaması ve gerek öğrencilerin ihmali gerekse teknik imkânsızlıkları dolayısıyla derslere katılım oranının oldukça düşük olması;

³¹http://www.omu.edu.tr/sites/default/files/turkiyede_yuksek_din_ogretimi_calistay_sonuc_bildirisi_2019 (Erişim tarihi 21/07/2019)

³² İnsanlara farklı eğitim seçenekleri sunma, fırsat eşitsizliğini en aza indirmeye, kitle eğitimini kolaylaştırma, eğitim programlarında standardı temin etme, eğitimde maliyeti düşürerek ekonomik hâle getirme, öğrenciye zengin bir eğitim ortamı sunma ve serbestlik sağlama, bireysel ve bağımsız öğrenmeyi sağlama, öğrenme sorumluluğu kazandırma, alanın uzmanlarından daha fazla kişinin yararlanmasını sağlama, belli bir zaman ve mekânda bulunma zorunluluğunu ortadan kaldırma vb. avantajlar için bk. Kaya, *Uzaktan Eğitim*, 19-20.

ayrıca derslerin çevrimiçi işlenmesi itibariyle zaman zaman yaşanan teknik aksaklıklar gibi sebepler, Kur'ân-ı Kerim dersleri için birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Bu kısımda Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Samsun) İlitam programının Kur'ân-ı Kerim müfredat örneği esas alınarak gerek hoca gerekse öğrenci açısından birtakım zorluklara sebep olan Kur'ân-ı Kerim eğitim-öğretim süreci değerlendirilecektir.

2. İLİTAM Programında Kur'ân-ı Kerim Müfredatı

Daha önce de ifade edildiği üzere ilk İlitam programı Ankara Üniversitesi bünyesinde kurulmuştur. Ancak bu programda başlangıçta Kur'ân-ı Kerim dersine yer verilmemiştir. Sonraki süreçte ise Kur'ân-ı Kerim dersi müfredatı; önce iki dönem hâlinde, ardından her dönemde verilmek suretiyle şekillenmiştir. Hâlihazırda tüm İlitam programlarının müfredatında bu ders dört dönem hâlinde yer almaktadır.³³

20 OMÜİFD Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlitam programında Kur'ân-ı Kerim dersleri, haftada 2'şer saat olmak üzere 14 haftadan müteşkil dönemler hâlinde 4 dönem olarak işlenmektedir. Dersin içeriği; tecvid konuları yönüyle teorik ve uygulama açısından pratik özelliklere sahiptir. Çevrimiçi olarak her derste sorumluluk alanından; Kur'ân-ı Kerim'in yüzüne okunması ve ilgili yerlerin tecvid tahlilleri gerçekleştirilmektedir. Bu şekilde yüzüne olarak Kur'ân-ı Kerim'in tamamı tilâvet edilemese de ezber müfredatında yer alan sûreler, öğrencilere okutulmaktadır. Özellikle ilk iki dönemde; harflerin sıfatları ve mahreçleri ile tecvid kuralları her hafta düzenli olarak anlatılmaktadır.³⁴

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlitam programının Kur'ân-ı Kerim dersi müfredatı ile örgün programın müfredatı uyumludur. Buna göre 4 dönemlik müfredat aşağıdaki gibidir:

³³ Dağ, "İlahiyat Lisans Tamamlama (İlitam) Programlarında Kur'ân Dersi", 45.

³⁴ Dönemlik ders izlencesi için bkz. <https://uzem.omu.edu.tr/ilahiyat-lisans-tamamlama-ders-icerikleri/>

Kur'ân-ı Kerim I Dersinin Haftalık Ders İçerikleri	
1. Hafta	Kur'ân-ı Kerim'i Okuyuş Şekilleri ve Temsîl Okuma Esasları; Sübhâneke, Tahiyât ve Salli-Bârik Dualarının Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (1-10 Arası Sayfalar)
2. Hafta	İsti'âze ve Besmele; Rabbenâ 1-2, Kunut 1-2 ve Âmentü Dualarının Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (11-20 Arası Sayfalar)
3. Hafta	Vasl, Vakf-İbtidâ Kuralları; Fâtiha Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (21-30 Arası Sayfalar)
4. Hafta	Nâs, Felak, İhlas, Tebbet ve Nasr Sûrelerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (31-40 Arası Sayfalar)
5. Hafta	Tecvid İlmi ve Mehâric-i Hurûf; Kâfirûn, Kevser, Mâ'ûn, Kureyş ve Fîl Sûrelerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (41-50 Arası Sayfalar)
6. Hafta	Sıfât-ı Hurûf; Hümeze ve 'Asr Sûrelerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (51-60 Arası Sayfalar)
7. Hafta	Med Hükümleri; Tekâsür ve Kâri'a Sûrelerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (61-70 Arası Sayfalar)
8. Hafta	Tenvîn ve Sâkin Nûn'un Hükümleri; Zilzâl Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (71-80 Arası Sayfalar)

9. Hafta	Sâkin Mîm'e Ait Hükümler; 'Âdiyât Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (81-90 Arası Sayfalar)
10. Hafta	Râ'ya Ait Hükümler; Beyyine Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (91-100 Arası Sayfalar)
11. Hafta	Kalkale Uygulaması; Kadr Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (101-110 Arası Sayfalar)
12. Hafta	İdğâm ve Hükümleri; 'Alak Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (111-120 Arası Sayfalar)
13. Hafta	Lâm-ı Ta'rîf'e Ait Hükümler; Tîn ve İnşirah Sûrelerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (121-130 Arası Sayfalar)
14. Hafta	Mahreç ve Sıfatları Aynı Olan Harflerin Okunuş Özellikleri; Duhâ Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (131-140 Arası Sayfalar)

22

OMÜİFD

Kur'ân-ı Kerim II Dersinin Haftalık Ders İçerikleri

1. Hafta	Bakara Sûresinin 1-5; 255; 285-286. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (141-150 Arası Sayfalar)
2. Hafta	Haşr Sûresinin 18-24; Bakara Sûresinin 153-157. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (151-160 Arası Sayfalar)
3. Hafta	Yâsîn Sûresinin 1-12 Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi

	Yüzüne Okuma (161-170 Arası Sayfalar)
4. Hafta	Yâsîn Sûresinin 13-27. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (171-180 Arası Sayfalar)
5. Hafta	Yâsîn Sûresinin 28-40. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (181-190 Arası Sayfalar)
6. Hafta	Yâsîn Sûresinin 41-54. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (191-200 Arası Sayfalar)
7. Hafta	Yâsîn Sûresinin 55-70. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (201-210 Arası Sayfalar)
8. Hafta	Yâsîn Sûresinin 71-83. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (211-220 Arası Sayfalar)
9. Hafta	Mülk Sûresinin 1-17. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (221-230 Arası Sayfalar)
10. Hafta	Mülk Sûresinin 18-30. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (231-240 Arası Sayfalar)
11. Hafta	Fetih Sûresinin 1-10. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (241-250 Arası Sayfalar)
12. Hafta	Fetih Sûresinin 11-23. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (251-260 Arası Sayfalar)
13. Hafta	Fetih Sûresinin 24-29. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (261-280 Arası Sayfalar)
14. Hafta	Hucurât Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi

	Yüzüne Okuma (281-300 Arası Sayfalar)
--	---------------------------------------

Kur'ân-ı Kerim III Dersinin Haftalık Ders İçerikleri	
1. Hafta	Kıyâme Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (301-310 Arası Sayfalar)
2. Hafta	Saff Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (311-320 Arası Sayfalar)
3. Hafta	Nebe Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (321-330 Arası Sayfalar)
24 OMÜİFD 4. Hafta	Nâzi'ât Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (331-340 Arası Sayfalar)
5. Hafta	'Abese Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (341-350 Arası Sayfalar)
6. Hafta	Tekvîr Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (351-360 Arası Sayfalar)
7. Hafta	Burûc Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (361-370 Arası Sayfalar)
8. Hafta	Târık Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (371-380 Arası Sayfalar)
9. Hafta	A'lâ Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (381-390 Arası Sayfalar)
10. Hafta	Çâşiye Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi

	Yüzüne Okuma (391-400 Arası Sayfalar)
11. Hafta	Fecr Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (401-410 Arası Sayfalar)
12. Hafta	Beled Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (411-420 Arası Sayfalar)
13. Hafta	Şems-Leyl Sûrelerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (421-440 Arası Sayfalar)
14. Hafta	Âl-İ İmrân Sûresinin 189-194. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (441-460 Arası Sayfalar)

Kur'ân-ı Kerim IV Dersinin Haftalık Ders İçerikleri	
1. Hafta	Rahmân Sûresinin 1-16. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (461-470 Arası Sayfalar)
2. Hafta	Rahmân Sûresinin 17-40. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (471-480 Arası Sayfalar)
3. Hafta	Rahmân Sûresinin 41-67. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (481-490 Arası Sayfalar)
4. Hafta	Rahmân Sûresinin 68-78. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (491-500 Arası Sayfalar)
5. Hafta	Cum'a Sûresinin 1-8. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (501-510 Arası Sayfalar)
6. Hafta	Cum'a Sûresinin 9-11. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi

	Yüzüne Okuma (511-520 Arası Sayfalar)
7. Hafta	Mutaffifîn Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (521-530 Arası Sayfalar)
8. Hafta	İnfitâr Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (531-540 Arası Sayfalar)
9. Hafta	İnşikâk Sûresinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (541-550 Arası Sayfalar)
10. Hafta	Âl-i İmrân Sûresinin 102-109. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (551-560 Arası Sayfalar)
26 OMÜİFD	11. Hafta
	Lokmân Sûresinin 12-19. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (561-570 Arası Sayfalar)
	12. Hafta
	Fussilet Sûresinin 30-36. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (571-580 Arası Sayfalar)
	13. Hafta
	Duhân Sûresinin 1-16. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (581-590 Arası Sayfalar)
	14. Hafta
	Mü'minûn Sûresinin 1-14. Âyetlerinin Tilâveti ve Tecvidi Yüzüne Okuma (590-604 Arası Sayfalar)

3. İLİTAM Programında Kur'ân-ı Kerim Derslerinin İşlenişi ve Sınavlar

İlitam programlarında, dersler çevrimiçi olarak öğrencinin hocayı görüp duyabildiği; hocanın ise öğrencinin isteği hâlinde kendisine söz verdiği bir platformda işlenmektedir. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlitam programında, uzaktan eğitim faaliyetinin sürecini; senkron/eş zamanlı ders

öncesi ve senkron/eş zamanlı dersler olmak üzere iki aşama ile izah etmek mümkündür. Senkron ders öncesi kısımda dersin konusu ve izlenmede belirlenmiş olan ezber, sorumlu öğretim üyesinin anlatımıyla ve telaffuzuyla OMÜ UZEM stüdyolarında ayrıntılı olarak kayda alınır. Hazırlanan ders notları ve yapılan video-ders, hem video hem de mp3 formatında UZEM eğitim portalında öğrencilerle paylaşılır. Bu sayede öğretim üyesi nezâretinde yapılacak derse, öğrencinin önceden hazırlanması beklenir. Öğrenci, gerek ders notlarından gerekse video kayıtlarından derslere hazırlık yapabilir ve tecvid uygulamaları ile ilgili lafızların telaffuzlarını bizzat dersi anlatan öğretim üyesinin ağzından dinleyebilir.

Eğitimin senkron kısmında ise A, B, C ve D şeklinde tasnif edilmiş sanal şubelerde, haftanın belirli gün ve saatlerinde³⁵ senkron dersler yapılmaktadır. 45'er dakikalık 2 derslik çevrimiçi oturumlarda, daha önceden belirlenen sanal sınıflarda, fakültemizin “Kur’ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi” anabilim dalı öğretim üyeleri ders vermektedir. Esasen tek sınıfın dört şube olarak ayrılmasının sebebi, 900 kişilik bir öğrenci grubunun (2018-2019 eğitim-öğretim yılı itibarıyla) dörde bölünerek -Kur’ân-ı Kerim dersi için olmasa da- kısmen daha rahat bir ders işleme fırsatı sunması beklentisidir. Buna göre Kur’ân-ı Kerim I için 400 (A-B) ve 500 (C-D) kişiden oluşan sınıflar oluşturulmuştur. Sınıfların bu şekilde tasnif kriteri, DGS sonucu fakülteyi kazanmak ve herhangi bir sınava girmeksizin önlisans diploma puanına göre yerleşmektir.

Senkron derslerde, öğretim üyesi daha önce video derslerinde sunduğu üzere öğrencilere gerek ezberlerini gerekse yüzüne müfredatını okutur. Sorumlu olunan müfredattaki tecvid kurallarını anlatarak okuduklarını tahlil eder. O dersin ezber müfredatındaki sûre ya da âyetleri, yüz yüze eğitime benzer şekilde öğrenciden dinler; varsa onların hatalarını ders esnasında tashih eder. Ayrıca öğrencilere, tecvid uygulamalarına ilişkin sorular sorar veya onların sorularını cevaplandırır. Bu diyalog,

³⁵ 2018-2019 eğitim öğretim yılı bahar dönemindeki OMÜ İLİTAM programında mevcut Kur’ân-ı Kerim derslerinin gün ve saati şu şekildedir: Kur’ân-ı Kerim II Pazartesi 13:00-13:45/14:00-14:45, Kur’ân-ı Kerim IV Çarşamba 13:00-13:45/14:00-14:45.

sistemdeki panelde bulunan mesaj kutularına yazılması suretiyle ya da öğretim üyesinin sistem üzerinden söz hakkı verdiği öğrenci için ses butonunu aktif hâle getirmesiyle sesli şekilde gerçekleşir.

İlitam programının en önemli dezavantajı, yüz yüze eğitim imkânının bulunmayışıdır. Sadece final sınavı öncesinde Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde 2 ders saati "Yüz Yüze Etkileşim" adıyla bir ders yapılmaktadır. Ancak bu derslere öğrencilerin katılımı, yok denecek kadar az sayıdadır. Bu zaman zarfında, öğrencilerin sınava yönelik sorularını cevaplamamanın ötesinde bir faaliyet yapılamamaktadır.

Öğrenciler, 14 haftalık ders döneminin ilk yarısında (7. haftanın sonunda) çevrimiçi olarak çoktan seçmeli vize (ara) sınavı ile değerlendirilmektedir. 20 sorunun sorulduğu bu sınavın ortalamaya etkisi % 20'dir. Dönemin sonunda ise Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde yüz yüze yapılan sözlü uygulama ile final sınavı gerçekleştirilmektedir.³⁶ Final sınavının nota etkisi ise % 80'dir.

Vize sınavının çevrimiçi gerçekleştirilmesi dolayısıyla öğrencinin Kur'ân-ı Kerim okuması ve ezber becerisi ölçülememekte, sadece teorik açıdan tecvid ve diğer konulardaki gelişimi değerlendirilebilmektedir. Final sınavında ise öğrenciler, gruplar hâlinde "Kur'ân-ı Kerim İmtihan Komisyonları" tarafından sözlü olarak sınava tabi tutulur. Bu sınavda, öğrencilerin yüzüne okuma becerisini ölçmeye yönelik; onlara, önce Kur'ân-ı Kerim'den yeterli miktarda okutulup tecvide dair sorular yöneltilir. Ardından müfredatın ezberleri sorularak öğrencilerin ezberleri yoklanır. Böylece ezberlerin, usûlüne uygun ve tecvid kurallarına riâyet ederek yapılıp yapılmadığı kontrol edilir.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde ders geçme notu 60 olup öğrencinin her iki sınavda aldığı not, söz konusu yüzdelere bölünerek ortalama alınır. Ayrıca Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde uygulanan

³⁶ Yüz yüze (sözlü uygulama) yapılan Kur'ân-ı Kerim final sınavları, 2019-2020 bahar yarıyılında pandemi sebebiyle çevrimiçi ve uygulamalı olarak gerçekleştirilmiş, 2 hafta sürmüştür. Bütünleme sınavları ise 1 hafta devam etmiştir.

çan eğrisi/bağlı değerlendirme sistemi gereği baraj puanı olan 50 alındıktan sonra sınıf ortalaması ile ders geçmek de mümkündür.

4. İLİTAM Programındaki Kur'ân-ı Kerim Derslerinde Yaşanan Aksaklıklar

Kişilere yaşam boyu bireysel ve bağımsız öğrenme imkânı sağlayan, bireyin merkezde olması itibarıyla de sorumlulukların önemli kısmını kişiye devretmesi ve bilgiye erişim açısından oldukça faydalı olan bu uygulamalar, pratik yönü bulunan dersler için olumsuz sonuçlara yol açmaktadır. Zira her ne kadar uzaktan eğitimin sahip olduğu avantajlara İlitam programı sahipse de fonetik boyutu bulunan Kur'ân-ı Kerim dersi için aynı durum geçerli değildir. Burada söz konusu sorunlardan bahsedilecektir.

Bilindiği üzere her alanın kendine mahsus metodu vardır. Özellikle pratik boyutu olan branşlarda, bu durum daha da dikkat çeker. Bu bağlamda başlangıçtan beri müşâfehe yoluyla nesilden nesile özenle aktarılagelen Kur'ân-ı Kerim'in tilâveti ve öğretiminin de kendisine özgü yöntemleri söz konusudur. Kaynaklarımızda, meselenin bu yönüne işaret edilerek Kur'ân-ı Kerim ve kırâat derslerinin, ehil bir hocadan öğrenilmesi gerektiği vurgulanır. Tarihî sürecinde Kur'ân-ı Kerim ve kırâat eğitimi, bu minval üzere, "fem-i muhsin"³⁷ rehberliğinde gerçekleştirilmiştir. İbnü'l-Cezerî, *Mukaddime* adlı eserindeki şu ifadelerle meseleye dikkat çeker: "Kur'ân'ı tecvid ile okumak lazım ve vâciptir. Kim onu tecvidsiz (gelişigüzel) okursa günahkâr olur. Çünkü Allah (cc), Kur'ân'ı tecvid üzere indirdi ve bize kadar da Kur'ân böylece geldi. Tecvid, tilâvetin süsü; edâ ve kırâatin zinetidir."³⁸

³⁷ Kur'ân-ı Kerim eğitiminde fem-i muhsin faktörünün önemi hususunda bkz. Mustafa Kılıç, "İmam-Hatip Ortaokul ve Liselerinde Kur'ân Eğitimi Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2014): 77-80.

³⁸ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî, *el-Mukaddime*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Dımaşk: Mektebetü Nûri'ş-Şurûk, h. 1407) 3 (27-28. beyitler).

İslâm eğitim tarihine bakıldığında, Kur'ân-ı Kerim öğretimi kısaca *semâ* ve *arz* yöntemlerinin birlikte yürütüldüğü *edâ* usûlüyle gerçekleştirilir. Bu çerçevede yazılı eserler bir takviye kabilinden ve hoca nezâretinde istifade edilmesi gereken çalışmalardır. Kısaca yazılı eserler, Kur'ân-ı Kerim eğitiminde iyi bir öğreticinin yerini tutamamıştır. Öte yandan eğitim-öğretimde yaşanan gelişmeler ya da teknolojik ilerlemelere bağlı olarak icat edilen materyaller ne seviyede olursa olsun; pratik yönü ağır basan Kur'ân-ı Kerim öğretiminde "fem-i muhsin" vasıtasıyla verilen eğitimi aşamamıştır.

Öğrencinin, Kur'ân-ı Kerim'in usûlüne uygun şekilde okunmasına dönük aşamalardan *semâ* yöntemiyle harflerin mahreç ve sıfatlarına riâyet ederek Kur'ân-ı Kerim'i okuyan hocayı, tüm dikkatini vererek dinlemesi gerekir. Zira ardından gerçekleşecek *arz* uygulamasına, bu yöntem bir temel teşkil eder. Dolayısıyla doğru bir seslendirmeyi hocasının ağzından alıp onu titizlikle tekrar edip pekiştirmek suretiyle telaffuzuna yerleşmesi, bu açıdan önem arz eder. Bu sayede öğrenci, hocasından, Kur'ân-ı Kerim tedrisinin teknik kavramlarından kabul edilen bir "tavır" yakalar. Aksi takdirde yanlış telaffuzun pekiştirilmesi, telafisi zor süreçlere yol açabilir. *Semâ* yöntemi, İlitam programlarında kısmen uygulansa da öğrencinin sahip olduğu kişisel bilgisayarı, ses sistemi, teknik materyal vb. imkânlar sebebiyle verim istenilen düzeyde değildir. Zira birçok öğrenci; dersi hocasından dinlese de kendisine -kişisel bilgisayarı aracılığıyla- ulaşan ses kalitesinin yetersizliğinden, internet hızının yavaşlığından, zaman zaman kesintiye uğradığından şikayet etmekte ve sistemde yaşanan aksaklıklardan dolayı gerekli verimi alamadığını dile getirmektedir. Ayrıca çok ince ve teknik bir konu olan harflerin mahreç ve sıfatlarını, doğru bir şekilde yansıtmak üzere hoca tarafından gerçekleştirilen telaffuzda, harfin doğal sesi kaybolup ilgili telaffuz manyetik bir sese dönüşebilmektedir. Bunun yanı sıra iletişimin sağlıklı olmaması nedeniyle öğrencinin, hocanın örnek okuyuşundaki kelimeyi ya da harfi, farklı kelime ya da harfe benzetmesine sebep olabilmektedir. Bununla birlikte bir öğrenci Kur'ân-ı Kerim'i okurken telaffuz hatası yaptığında, hoca bunu tashih ederken başka bir öğrenci harfin sesini farklı anlayabilmek-

tedir. Tüm bu durumlar, çevrimiçi ortamda semâ yönteminin çok sağlıklı işlemediğini gösterir mahiyettedir.

Temelinde Hz. Peygamber ile Cebrâil arasında gerçekleşen arza/mukâbele sistemi olan müşâfehe usûlü, Kur'ân-ı Kerim eğitim-öğretiminin vazgeçilmez sistemidir. Böyle bir uygulamadan yoksun bir Kur'ân-ı Kerim ve kırâat eğitim-öğretimi başarıya ulaşamaz. Zira kaynaklarda: “Kırâat, öncekilerin sünnetidir.”³⁹ ve “Bunu hocanın ağzından dinle ve öğren!”⁴⁰ vb. tavsiyeler, bu durumu açıklayan bariz ifadelerdir. Ayrıca bir hocanın izahıyla ve telaffuzuyla anlaşılabilmesi mümkün olan konular, Kur'ân-ı Kerim ve kırâat ilminde oldukça fazladır. Tüm bu verilerin sonucunda denilebilir ki öğrencinin Kur'ân-ı Kerim dersi için hocasıyla birebir/yüz yüze iletişim ortamında bulunması, Kur'ân-ı Kerim dersinin ilkelerindedir. Öğrenci ancak bu sayede başarı elde etme imkânına sahip olabilir.

Arz yöntemi ise öğrencinin, hocasından önceden dinlediği dersini, çalıştıktan sonra hocasına sunmasıdır. Bu sistem de semâ gibi Hz. Peygamber'in uygulamalarına dayanır.⁴¹ Arz uygulamasıyla öğrencinin öğrendiğini hocasına sunması, öğrenmenin ikinci aşamasını oluşturur. Bununla birlikte İlitam programlarındaki Kur'ân-ı Kerim derslerinde yaşanan en büyük problem müşâfehe sisteminin uygulanamamasıdır. Programın uzaktan eğitim yoluyla gerçekleşmesi sebebiyle karşılıklı iletişimin gerektiği gibi sağlanamaması, derslerin verimini düşürmektedir. Nitekim İlitam programlarında, öğrenci video derste hocaya öğrendiği dersi sunma imkânı bulamamaktadır. Senkron derste ise öğrenci sayısının fazlalığı

³⁹ Ebû Bekir İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâat*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Mearif, 1972), 46.

⁴⁰ Hâmid b. Abdilfettâh Paluvî, *Zübdetü'l-'irfân fi vücûhi'l-Kur'ân*, (İstanbul: Âsitâne, ty.) 7; Muhammed Emin Efendi, *'Umdetü'l-hallân fi izâhi Zübdetü'l-'irfân*, (İstanbul: Emin, ty.), 15; Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'lîmi*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 92; Osman Bayraktutan, “Kur'ân-ı Kerim Derslerinin Toplu/Koro Halinde Okutulmasının Avantajları ve Dezavantajları”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017): 149.

⁴¹ Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'ân” 7.

ğı, birçok öğrencinin farklı gerekçelerle okumak istememeleri, teknik imkânların yetersizliği vb. sebeplerle pek çok öğrenci, hoca tarafından dinlenememektedir. Böylece gerektiğinde tashih edilecek öğrenci sayısı oldukça az durumdadır. Neticede, öğrenci izlediği video derste, kısmen eksiklerini görse de bir hoca nezâretinde okumadıysa eksiklerini giderip gideremediğini fark edememektedir.

Kur'ân-ı Kerim ve tecvid altyapısı olan ve kendini bu sahada geliştirme imkânı bulabilmiş öğrenciler, İlitam programının Kur'ân-ı Kerim derslerinde başarılı olurken; bu programla Kur'ân-ı Kerim'i yeni öğrenmeye çalışanların kahir ekserisi başarısız olmaktadır. Bunların çok az kısmı, Kur'ân-ı Kerim'i öğrenmek ve geçerli not alabilmek için bulunduğu çevrede ehil bir hoca nezâretinde kendini geliştirme ihtiyacı hissedip eksiklerinin farkına varmak suretiyle bu konuya eğilmektedir. Ayrıca konuyla ilgili dikkat çekilecek bir başka husus da altyapısı olan bazı öğrencilerin, özellikle Kur'ân-ı Kerim konusunda yeterli olduklarını düşünmeleri sebebiyle Kur'ân-ı Kerim derslerinin gereksizliğini ifade etmeleridir. Özellikle "sınavsız geçiş" kontenjanından kayıt yaptıran öğrencilerin bir kısmının bu şekilde düşünüyor olması, gayet endişe vericidir. Bu müstağnî tutum, istifade edilecek bu platformdan ya da imkândan da mahrum kalmalarına sebep olabilmektedir. Nitekim sınavlarda karşılaşılan tablo, bu tutumda olup dersleri takip etmeyen öğrencilerin başarısızlıklarını gözler önüne sermektedir.

Öte yandan senkron derslerde, sınıf mevcudunun yarısının dahi derslere katılmadığı gözlenmektedir. Bununla birlikte derse katılanların bir kısmının bilgisayar donanımları; iletişim kurmaya ve sesi nakletmeye müsait değildir. Bazı öğrenciler utanma, heyecan, sınıfların karma olması, seslerinin tanımadıkları kişiler tarafından işitilmesinden rahatsızlık duymaları, hata yaptıklarında mahcup olacakları endişesi vb. gerekçelerle senkron derste okumak istememektedir. Dolayısıyla senkron derste okumamayı tercih eden öğrenci sayısı oldukça fazladır. Hâl böyle olunca dersin hocasının, öğrencilerin çoğunun Kur'ân-ı Kerim dersiyle ilgili du-

rumuna muttali olma imkânı bulunmamaktadır. Bu durum, maalesef çoğu öğrenci ile ilk defa, final sınavında karşılaşmaya yol açmaktadır.

Vize sınavları, çevrimiçi ve çoktan seçmeli test olarak gerçekleştirildiğinden, öğrenciler sadece tecvid bilgileriyle ve teorik açıdan değerlendirilmektedir. Böyle bir sınavda alınacak puan, Kur'ân-ı Kerim gibi pratik boyutlu bir ders için belirleyici olmamalıdır. Burada dile getirilmesi gereken bir başka husus da çevrimiçi gerçekleştirilen bu sınavlara, ilgili öğrencinin yerine bir başkası girebilmekte ya da öğrenci soruları cevaplarırken farklı kaynaklara bakma fırsatı bulabilmekte yahut da sosyal paylaşım siteleri kanalıyla organize bir şekilde birçok öğrenci ile yardımlaşarak (ortaklaşa çözerek) sınav sorularını cevaplayabilmektedir. Pek çok öğrencinin teyit ettiği bu sorun, uzaktan eğitim sisteminde kontrol edilememektedir. Bu arada derslerde ve sınavlarda gerçekten başarılı öğrencileri istisna etmeliyiz. Uzaktan eğitim sisteminin yol açtığı bu ve benzeri belirsizlikler, final döneminde öğrenciyi sözlü sınav yapan ve mezkûr belirsizliklere muttali olan hocayı, sınavın daha sağlıklı yürütülmesi bakımından daha hassas olmaya sevk etmektedir. Zira öğrencilerin vize sınavından aldıkları -çoğu tam puan olmak üzere- yüksek puanlar ile onların finaldeki sözlü sınav performansları genellikle örtüşmemektedir. Dolayısıyla vize ve finaldeki başarı oranlarında, önemli derecede farklar söz konusu olabilmektedir.

Çevrimiçi sınavların teknik açıdan sağlıklı yürütülememesi, öğrencinin mağduriyetine de yol açabilmektedir. Bu yolla gerçekleştirilen sınavlarda elektrik kesintisi, internet bağlantısında yaşanan aksaklıklar, kişisel bilgisayarının donanım sorunları gibi teknik problemler sebebiyle öğrencilerin bazıları sınavı sağlıklı şekilde tamamlayamamakta ve ilgili sınavdan ya çok düşük bir puan alabilmekte ya da sınava girmemiş sayılmaktadır. Böylesi durumlara bu sistemde sıkça rastlanmaktadır. Ayrıca zaman zaman sistemin yol açtığı problemler sebebiyle tamamlanan bir sınav -belki de aynı sorularla- tekrarlanabilmektedir.

Neredeyse her yaştan geniş bir öğrenci kitlesine hizmet veren bu programda, bazı İlitam öğrencilerinin teknolojinin imkânlarını kullanamamaları ve sistemin işleyişini bilememeleri, onları çevrimiçi sınavlarda başarısız kılmaktadır. Yaşça ileri olan öğrencilerin ifadeleri de bu yöndedir. Nitekim söz konusu öğrenciler; yakınları, çocukları hatta torunlarından aldıkları teknolojik yardımla bu sınavlara dâhil olabilmekte ve bu sayede dersleri geçebilmektedirler. Ayrıca 2019-2020 bahar yarıyılında yaşanan pandemi sürecinde, normalde yüz yüze gerçekleşen Kur'ân-ı Kerim final ve bütünleme sınavlarının çevrimiçi gerçekleşmesiyle başta bağlantı problemi olmak üzere söz konusu sorunlar had safhada yaşanmıştır. Hâl böyle olunca birçok öğrenci çevrimiçi gerçekleştirilen sözlü sınavlarda ya sınava girememiş ya da sınavda başarısız olmuştur.

Sonuç ve Öneriler

Birçok ülkede olduğu gibi ülkemizde de bilişim teknolojileri imkânlarıyla uzaktan eğitim, artık “yaşam boyu öğrenme” çerçevesinde yaygın hâle gelmiştir. Bu uygulamadan, neredeyse her yaştan öğrenci kitlesi hizmet almaktadır. İlahiyat önlisans ve ardından gelen İlitam (İlahiyat Lisans Tamamlama) da bu kapsamdadır. Dünyada 1840 yılında ilk defa İngiltere’de başlayan ve sonraki süreçte pek çok örneği olan uzaktan eğitim; Türkiye’de ilk defa 1927 yılında gündeme gelmiş, ancak bu işi ilk olarak 1956 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü başlatabilmiştir. Uzaktan eğitim, dinî yükseköğretim alanında ise Ankara Üniversitesi’nde 2005-2006 eğitim-öğretim döneminde ANKUZEM (Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Merkezi) vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Hâlihazırda 16 üniversitenin İlitam programı bulunmaktadır.

İlitam programlarında yer alan Kur'ân-ı Kerim dersleri için en önemli sorun, bu derslerin yüz yüze gerçekleştirilememesidir. Kur'ân-ı Kerim derslerinde aslanan yüzüne ve ezberin sahil bir şekilde okunmasıdır. Ezber becerisinin de ölçülebilmesine imkân verecek tek yöntem, yüz yüze bir iletişimin olduğu sistemde gerçekleşebilir. Mevcut uzaktan eğitim sistemi, yüz yüze bir iletişimi gerekli kılan Kur'ân-ı Kerim eğitim-

öğretiminin uygulama boyutuna uygun değildir. Nitekim diğer derslerde faydalı bir şekilde kullanılan eğitim-öğretim kaynakları, Kur'ân-ı Kerim öğretiminde esas olarak değil, sadece takviye kabilinden kullanılabilir durumdadır. Zira yüz yüze/müşâfehe yöntemi, Kur'ân-ı Kerim eğitim-öğretimi için vazgeçilmezdir. Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerim ve tecvid altyapısı olan ve kendini bu sahada geliştirme imkânı bulabilmiş öğrenciler; İlitam programının Kur'ân-ı Kerim derslerinde başarılı olurken bu programla Kur'ân-ı Kerim'i yeni öğrenmeye çalışanların çoğu başarısız olmaktadır. Bunların yalnızca bir kısmı ise dersi geçmek için bulunduğu çevrede ehil bir hoca rehberliğinde kendini geliştirme ihtiyacı hissetmektedir. Bu şekilde eksiklerinin farkına varan öğrenci, meseleye daha fazla zaman ayırabilmektedir.

Çevrimiçi ve çoktan seçmeli test olarak gerçekleştirilen vize sınavları, Kur'ân-ı Kerim dersi gibi pratik boyutlu bir ders için uygun değildir. Bu münasebetle vize sınavları da yüz yüze yapılmalı ve sözlü şekilde gerçekleştirilmelidir. Böylece öğrencinin ezber yükü daha da hafifleyecektir. Ayrıca çevrimiçi gerçekleştirilen sınavlarda yaşanan; kaynaklara bakabilme, öğrenciler arası yardımlaşma, sosyal medya yoluyla soruları organize bir şekilde cevaplama gibi -sınav uygulamaları sırasında tecrübe edilen- birtakım sorun ve belirsizlikler de böylece bertaraf edilmiş olacaktır. Çevrimiçi sınavlarda elektrik kesintisi, internet bağlantısında yaşanan problemler, kişisel bilgisayarının donanım sorunları gibi teknik aksaklıklar, yüz yüze yapılan sınavda yaşanmayacağından öğrenci mağdur olmayacaktır.

En azından ayda bir ya da iki kez yapılacak yüz yüze eğitim ile o ay içerisinde işlenen derslerin tekrarı ve ezberlerin kısmen dinletilme imkânı sağlanmalıdır. Bu sayede öğrencilerden sağlıklı dönüt alınabilir ve söz konusu sorun kısmen aşılabılır. Ayrıca senkron derslere öğrencilerin katılımı sayıca yetersiz olduğundan, derslere iştirak edenleri artırmak için yoklama alınabilir ve derse katılanlara belli puanlar verilebilir.

Pek çok avantajı bulunan İlitam programlarının, hâlihazırda 16 adet ilahiyat fakültesindeki mevcut hâli ve artan kontenjanıyla acilen ıslahı gerekmektedir. Özellikle Kur'ân-ı Kerim gibi pratik yönü bulunan dersleri ihtiva eden bu programların ıslahı, ilahiyat gibi hassas bir alanda daha nitelikli eğitim-öğretim faaliyetleri için kaçınılmaz görünmektedir.

Kaynakça

- Altaş, Nurullah. "Uzaktan Eğitim ve İlitam Uygulamalarının Geleceği Nasıl Olmalıdır?". *Bugünün İlahiyatı Nasıl Olmalıdır? -Sorunlar ve Çözümleri- Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı (Kayseri, 01-04 Haziran 2014): 387-412.*
- Aslantaş, Tankut. "Uzaktan Eğitim Teknolojileri ve Türkiye'de Bir Uygulama", <http://www.tankutaslantas.com/wp-content/uploads/2014/04/Uzaktan-E%C4%9Fitim-Uzaktan-E%C4%9Fitim-Teknolojileri-ve-T%C3%BCrkiyede-bir-Uygulama>. (Erişim tarihi 21/07/2019)
- Bayraktutan, Osman. "Kur'ân-ı Kerim Derslerinin Toplu /Koro Halinde Okutulmasının Avantajları ve Dezavantajları". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017): 145-171.
- Birinci, Kerim. *Uzaktan Eğitim ve Din Öğretiminde Bir Uygulama Örneği: İlahiyat Lisans Tamamlama (İLİTAM)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Bozkurt, Aras. "Türkiye'de Uzaktan Eğitimin Dünü, Bugünü ve Yarını". *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2017): 85-124.
- Dağ, Mehmet. "İlahiyat Lisans Tamamlama (İlitam) Programlarında Kur'ân Dersi". *EKEV Akademi Dergisi* 55 (Bahar 2013): 37-54.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekir. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1972.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn. *el-Mukaddime*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Dimaşk: Mektebetü Nûri's-Şurûk, 1407.
- İşman, Aytakin. *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı*. Ankara: Pegem Yayınları, 2011.
- Kaya, Zeki. *Uzaktan Eğitim*. Ankara: Pegem Yayınları, 2002.
- Kılıç, Mustafa. "İmam-Hatip Ortaokul ve Liselerinde Kur'ân Eğitimi Üzerine Bir Araştırma". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2014): 69-106.
- Koçak, Cemal. "Kriptografi ve Stenografi Yöntemlerini Birlikte Kullanarak Yüksek Güvenlikli Veri Gizleme". *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 31/2 (2015): 115-123.
- Muhammed Emin Efendi. *'Umdetü'l-hallân fi izâhi Zübdeti'l-'irfân*. İstanbul: Emin, ty.

Paluvî, Hâmîd b. Abdilfettâh. *Zübdetü'l-'irfân fî vücûhi'l-Kur'ân*. İstanbul: Âsîtâne, ty.

Tetik, Necatî. *Başlangıçtan IX. Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'lîmi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

Yalın, Halil İbrahim. *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012.

İnternet Kaynakları

http://www.omu.edu.tr/sites/default/files/turkiyede_yuksek_din_ogretimi_cal_istay_sonuc_bildirisi_2019

https://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2020/DGS/tablo1_12082020.pdf

<https://uzem.omu.edu.tr/ilahiyat-lisans-tamamlama-ders-icerikleri/>

<https://www.osym.gov.tr/TR,8862/hakkinda.html>

<http://www.shariaacademy.com/introduction.php>

<https://freud-edu.de/uzaktan-egitimin-tarihcesi/>

<https://www.almaghrib.org/>

<http://www.azhar.edu.eg/en/>

<https://www.cluonline.com/>

<https://www.medi.u.edu.my/>

<https://www.liberty.edu/>

<https://www.aou.edu/>

